

КОНЦЕПТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373

І.О. Васютенко

МОВНЕ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ *СЕРЦЕ* В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ МИКОЛИ БАЖАНА

*У статті розглядається мовне вираження концепту **серце** в поетичній мові М. Бажана, інтерпретується розкриття образу **серце** через систему тропів.*

Ключові слова: поетична мова, концепт, *серце*, епітет, порівняння.

Васютенко І.А. Языковое выражение концепта *сердце* в поэтическом языке М. Бажана. В статье рассматривается языковое выражение концепта *сердце* в поэтическом языке М. Бажана, интерпретируется раскрытие образа *сердце* через систему тропов.

Ключевые слова: поэтический язык, концепт, *сердце*, эпитет, сравнение.

Vasyutenko I.A. The verbalization of the concept *heart* in the poetic language of M. Bazhan. The article discusses the verbalization of the concept *heart* in the poetic language of M. Bazhan, interprets the disclosure of the image of *heart* through a system of tropes.

Keywords: poetic language, concept, *heart*, epithet, comparison.

У сучасному мовознавстві мовна система розглядається вже не тільки як внутрішня організація одиниць у зв'язку з їх відношеннями, а як мовна картина світу, що інтегрує індивідуальні й загальні явища й процеси.

Розробці проблеми концептуальної картини світу, мовної картин світу, образу світу присвячені роботи багатьох дослідників, серед яких Н. Арутюнова, Г. Брутян, К. Голобородько, А. Залевська, В. Калашник, Ю. Караулов, О. Лазарович, Л. Лисиченко, О. Маленко, В. Манакін, М. Одинцов, Ж. Соколовська, Н. Сукаленко, Д. Шмельов, Т. Ковальова, Д. Лісничий та ін.

У світлі останніх досягнень мовознавчої науки постає питання про вивчення індивідуальної мовної картини світу М. Бажана.

Слововживання в поетичній мові, як відомо, ґрунтується головним чином на творчому використанні потенційної здатності слова до семантичного ускладнення. На основі різноманітних семантичних змін у слові, зорієнтованому на художнє відтворення відповідного змісту, і виникає образне значення — одна з необхідних і найважливіших умов поетичності як такої. У зв'язку з цим правомірно говорити не тільки про поетичне вживання слова, а й про поетичне його перетворення [5: 3].

Уважаючи поезію способом мислення, а слово ембріональною її формою, О. Потєбня підкреслює, що поезія є всюди, де говорять і думають [12: 332].

Лінгво-естетична концепція О. Потєбні, заснована на зіставленні мови і слова з художнім твором, висувала на перший план саме мову. Твір словесного мистецтва, на думку вченого, становить нерозривну єдність образу та ідеї, аналогічну до єдності образу та значення в слові. Художній твір, як і слово, виникає не для образного вираження готової думки, а як засіб ство-

рення нової думки, поетичної ідеї. Поетична мова для нього завжди полісемантична. Звідси і положення про багатозначність змісту художнього твору, і думка про активний, творчий характер сприйняття поетичної мови і твору в цілому, і висновок про динамічний план, рухомість, суперечливість і довговічність творів словесного мистецтва [3: 7].

Для поетичної мови особливого значення набувають слова, які, уживаючись переважно в мові поезії, стали поетично маркованими, а також ті групи слів, які активно виявляють здатність підвищеного звучання саме в художньому контексті.

Актуальність теми дослідження зумовлена важливою роллю Миколи Бажана в розвитку української літератури, збагачення ним поетичного словника української поезії.

Мета полягає в дослідженні мовного вираження концепту *серце* в поетичній мові Миколи Бажана.

Завданням нашого дослідження є розкриття образу *серце* через систему тропів, зокрема епітетів, порівнянь, які застосовував М. Бажан у поетичній мові, адже на сьогодні цей аспект його діяльності ще недостатньо досліджений.

Микола Бажан — яскрава своєю складністю, суперечливістю й неоднозначністю постать в українській художній культурі. Ймовірно, що доба, епоха більшою мірою впливали на нього, ніж він на них. Проте М. Бажан власною творчою і передусім поетичною діяльністю рельєфно й масштабно виражав філософію та еволюцію цінностей тих епох, у які вмістилося його напружене й довге життя, прагнучи наголошувати (і це, безумовно, є його великою духовною заслугою) на гуманістичнодайних устремліннях та помислах свого часу.

Його називають архітектором і скульптором у мистецтві слова. Чіткий ритм вірша, незвичайна пластичність і метафоричність образів — по цьому відразу впізнають класика української літератури Миколу Бажана. Його рядки мовби карбовані на камені.

Поетична лексика М. Бажана як особливий розряд експресивно-емоційних слів відзначається урочистістю, патетичною тональністю, чіткістю і вивірністю конструкції, точністю різнобічних поєднань, зіставлень і контрастів.

У поетичній мовній картині Миколи Бажана наявні слова для вираження, так би мовити, зовнішніх подразників, які через складну систему індивідуальних асоціацій і механізмів перетворень ведуть до змін існуючих і виникнення нових станів внутрішнього світу людини.

Основним, центральним, найбільш значимим і містким є концепт *серце*, яке за загальним уявленням, власне, є місцем виникнення, зосередження емоцій і почуттів.

«Значення» концепту як ментального явища в силу його складності передається в мові не окремим словом, а лексико-семантичним мікрополем мовних елементів, що можуть сполучатися в текстах із ключовим словом концепту [7: 22].

Термін *концепт* по-різному характеризується дослідниками: інколи його ототожують із поняттям як основою лексичного значення, інколи розглядають як «основну ланку в ментальному світі людини» [7: 23]. Ю. Степанов уважає, що «концепт як явище споріднений із поняттям, але відрізняється від нього змістом, формою і сферою існування: його сфера – ментальний світ, не логіка, а культура в будь-якій її галузі, його форма – не науковий термін, а слово або словосполучення загальної мови...» [15: 9].

Говорячи про зміст концепту, Ю. Степанов пише, що «концепт витає над концептуальними сферами, втілюючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі» [16: 9], а в іншому творі зазначає, що концепт існує в ментальному світі людини не у вигляді чітких понять, а як певний жмут уявлень, переживань, який супроводжує слово [15: 9].

Оскільки світ у своїх глибинних властивостях прихований від людського ока, то для проникнення в сутність світобудови та її пізнання людина має виробляти власний образ світу (завдяки духовній діяльності з різнобічного світовідбиття). Тож картина світу – це не «дзеркальне відображення світу, а завжди його певна інтерпретація» [9: 39]. Сучасна наука розрізняє об'єктивну картину світу, яку людина сприймає зовні, концептуальну картину світу як систему понять і суджень про об'єктивну картину і мовну картину як засіб експлікації знань про об'єктивну дійсність, як характер віддзеркалення в мові концептуальної й мовні засоби вираження знань про неї [8: 129]. Із концептуальною та мовною картинами світу пов'язана й поетична картина як формат естетичного освоєння світу людиною [9: 40].

Мовна картина світу, будучи певною польовою системою взаємопов'язаних мовних одиниць, у якій відбито «відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини» [4: 26], у художньому тексті набуває ознак національної мовної картини, оскільки митець творить текстосвіт конкретною мовою, яка екстраполює етнопсихоментальні характеристики народу – носія мови. Отже, мовний формат кожного національного тексту акумулює важливу інформацію щодо багатьох характеристик етносу (насамперед його світоглядно-концептуальних засад), а кожна мова, зауважує М. Кочерган, є тим засобом, що не лише вербально відображує об'єктивний світ, а й презентує його колективну чи індивідуальну інтерпретацію [6: 12].

Освоєння людиною довкілля, пізнання усіх його різноманітних форм зумовлює утворення концептуальної картини, яка містить знання, узагальнення, уявлення про світ, тобто є продуктом інтелектуальної діяльності людини [5: 41].

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке визначення слова *серце*: «1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. // Місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщений цей орган. 2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін. // Здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність. // Внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття» [2].

Ми вважаємо, звернення до теми серця – це не просто художній за-

сіб, покликаний забезпечити дотримання вимог щодо специфіки даного твору. Ця тема посідає особливе місце в ментальності українського народу. Християнська культура ясно виражає ставлення людини до понять серця та душі, які в Новому Заповіті інколи вживаються як тотожні. Якщо виходити з прийнятої в християнстві трієстої побудови людини (тіло, душа та дух), то душа вважається осередком світу людських емоцій. Тому радість, мука, насолода, сум, жах, веселість, скрута, журба, скорбота тощо є спільними для серця і душі: *Коли ж **серце** схололо, мов камінь, / Похилившись, упав під стіг* (М. Бажан); *Заклякнуло **серце**. / **Серце** – як лід* (М. Бажан); *В снагі **серце** спухло між грудьми. / Снагі **серце** вієвалось і впало* (М. Бажан); *Мовчанням колючим зашерхли **серця*** (М. Бажан); *Коли **серця** на кореню розхитано, / Що оповім коханці я мій?* (М. Бажан); *І тінь впаде із пальців веж, як стилос, / І почерку її на **серці** не занесе* (М. Бажан).

Свідчення сучасників М. Бажана, спогади його друзів підтверджують думку літературознавців, що особливість суспільної позиції письменника пояснюється інтровертивним типом психіки. У поетів-інтровертів велика питома вага слів, що виражають «світ душі» – назви почуттів, настроїв, емоціонального стану тощо.

За допомогою дієслів, таких, як *схолонути, розчавити, залякнути, зашерхнути, скипити*, що вживаються з лексемою *серце*, передається внутрішній стан переживань, почуттів з метафоричним відтінком: *Коли ж **серце** схололо, мов камінь, / Похилившись, упав під стіг* (М. Бажан); *Стогоном скорчить б ребра, / **Розчавити** **серце** в руках, / Та очима в очах не жебрав / І милості не шукав* (М. Бажан); *Заклякнуло **серце*** (М. Бажан); *Мовчанням колючим зашерхли **серця*** (М. Бажан); *Сліди вітер змітає з облич, / бо хто йому скаже: «Облиш, / коли **серце** **скіпає** п'яніш, / п'ючи небо і сонячну тиш?»* (М. Бажан); дієсловами наказового способу *крутись, хитайся, хитайсь, вигинайсь* поет спонукає громадськість до дій: *Серце! Крутись, хитайся, / хитайсь, вигинайсь шкереберть!* (М. Бажан); завдяки дієслову *сказати* образ *серця* персоніфікується: *І **серце** так мені **сказало**: «Так»* (М. Бажан).

В естетиці й лінгвостилістиці художнього твору спостерігаємо поєднання трьох естетичних свідомостей: свідомості письменника, свідомості зображуваного героя і свідомості читача [17: 220]. Як конструктивний чинник перша, звичайно, має вирішальне значення. Пишучи твір, автор намагається все зробити для того, щоб узгодити його мову зі своєю власною естетичною свідомістю, з естетичною свідомістю персонажа й естетичною свідомістю уявлюваного читача [17: 220]. Естетична свідомість відбиває світ у формі естетично значущих (як правило, художніх) образів. Засобами формування й передачі цих образів виступають елементи мови, які організуються в систему тропів [17: 221].

Первісним тропом і виразником образотворчої мовленнєвої експресії є порівняння. Воно підкреслює й посилює уявлення про який-небудь предмет чи про яке-небудь явище за рахунок іншого предмета чи явища, викликає певні естетичні асоціації та почуттєво-оцінні реакції, а найголовніше – активізує увагу й образне мислення людини [17: 221]. За логіко-семантичними

ознаками, структурою, за характером сприймання читачем (слухачем) і за ступенем експресивності художні порівняння можна поділити на два типи: 1) порівняння з прозорою логіко-семантичною основою, які сприймаються без інтелектуального напруження і є помірно експресивними; 2) порівняння зі складною логіко-семантичною основою, які потребують асоціативної розумової активізації людини і є дуже експресивними [17: 221].

Говорячи про природу порівняння, О. Веселовський зазначав: чим більше людина пізнавала себе, тим більше означувалась грань між навколишнім світом і нею, ідею рівності заступала ідея особистості, а древній синкретизм відступав перед розщеплювальною силою знань: тотожність «блискавка-птаха», «людина-дерево» змінилася порівнянням: «блискавка, як птаха», «людина, як дерево» [3: 132]. О. Потєбня доводив, що «висхідною точкою думки є сприйняття явища, котре безпосередньо діє на чуття; але у власне порівнянні це явище апперцептується чи пояснюється двічі: спочатку безпосередньо, в тій половині порівняння, яка виражає символ, потім – опосередковано, разом із цією – у другій половині, зміст якої стає більш близьким для суб'єкта думки і менш доступним для безпосереднього сприйняття» [13: 188].

Отже, особливого смислового навантаження набуває згаданий концепт у порівняннях, які належать до другого типу порівнянь за В. Чабаненком: *Коли ж серце схололо, мов камінь, / похилившись, упав під стіг* (М. Бажан); *Серце – як лід* (М. Бажан); *Сотні сердець – як один барабан* (М. Бажан); *Ми звикли з'єднувати ряди, / Бійців лічить щодня / І нести серце, як трофей, / Порубаний в боях, / Як славний стяг, / почесний стяг, / Цей знак живих людей, / Знак вітру, бурі й зненавид, / Вогню й заліза гордий слід...* (М. Бажан); порівняння, побудовані на метафоричній основі: *І ти ідеш, і згусток серця твій / Набито захватом, як порохом – набій* (М. Бажан); *Немов кістляві й люті пуга, / на серце ляже слів важкий узор* (М. Бажан); *І карти кидаю з руки / На лишаї процвілі столика, / І ніч розлазиться в боки, / Мов чорні вени в серці алкоголіка* (М. Бажан); *Але не знаю я, куди тепер ти, / Коли у грудях цупко – тиша, / І бідне серце – бідна миша – / Не прогриза тупі кути...* (М. Бажан).

Щодо художніх означень (епітетів), то їхні естетичні й виразові якості залежать від тих же чинників, що й естетичні та виразові якості художніх порівнянь. Експресивнішим та естетично вартіснішим буде те означення, у якому більше новизни, неординарності, метафоричності, яке співвідноситься з означуваним словом на складній, суб'єктивно-оказіональній семантичній основі, часто порушуючи при цьому норми лексичної сполучуваності [17: 222].

Епітетне слово в апперцепційній системі художнього твору, як правило, має розглядатися у відношенні до окремої (означуваної) лексичної одиниці, а також до загального текстового континууму [10: 92]. Зважаючи на значеннево-функціональний характер епітета, О. Потєбня вказував на подвійний зв'язок його з означуваною лексичною одиницею: а) коли епітет береться з нового спостереження над явищем і не має нічого спільного з етимологією означуваного слова; б) епітет узгоджується з уявленням (ети-

мологічним значенням) означуваного [11: 212]. Абстрактна епітетна ознака при контекстуальному вживанні епітета поряд з означуваною лексемою стає певним досвідом, що позначається на сприйнятті цілісного виразу, отримує конкретну денотативну спрямованість стосовно того чи того слова [10: 94].

До лексико-семантичної групи прикметників, що вжиті з лексемою *серце*, належать поетичні епітети, які покликані бути засобом виразності, емоційності через почуття надії: *Викохуємо кров тугу і міцно зварену / І просторинь – безмежну царину – / Вітаєм серцем круглим і простим* (М. Бажан); почуття суму: *Великий, / понурий, / імперський кабак / І розжоване серце моє* (М. Бажан); почуття безнадійності: *А я шукав (чи то верзеться?) / І слів, і жєнщин, і уяв, / Лише одного не шукав – / Загубленого серця* (М. Бажан); у яких з'являється додатковий поетичний смисл за рахунок метафоричності: *І куряву думок знов згадка золота жєне, / І б'ється в розуму незборений поріг / Нєвинний плин думок моїх, / Й густою кров'ю серце навантажєне* (М. Бажан); *Кожєн серце кричуєє своє розіп'яв / На столах кабаків, / на хрєстах перєхрєсть, / І ніхто не закрив, і ніхто не сховав / Язви велику чєсть* (М. Бажан); *І тинь моя крайноу бредє, / Столика тинь оця, / І не зустрєла ще нїде / Зачинєні серця...* (М. Бажан); *Ти кажєш, що я твій, а я клянусь – готовий / Дволикє серце розламать навпїл / І дати псам напитися із жєл, / Коли є крапля там твоєї злої крові* (М. Бажан); семантичні зміни слова-епітета *тихий*: *Серце, тихє серце моє, / Той помилився, хто вдєє, / Шо він ніколи не помилитьсья* (М. Бажан). Мовне вираження прикметника *розжованє* набуває метафоричного значєння – спустошенє; *загубленє* – покинутє; *навантажєнє* – має певні обов'язки; *кричуєє* – незадоволенє, обурєнє; *зачинєнє* – недоступнє; *дволикє* – підступнє.

Отже, концепт *серце* є визначальним у творчому доробку Миколи Бажана, оскільки є засобом реалізації основних тем його поезії. У подальшому планується дослідити поетичну мову творів М. Бажана в почуттях, емоціях, реакціях, які пов'язані з духовним переживанням явищ дійсності. Поза сумнівом, поет посідає важливе місце в історії української культури, і ще не одне покоління читачів та дослідників знайде для себе джерело натхнення в його поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан М. Твори в чотирьох томах / М. Бажан. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1984. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь, 2005. 3. Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля / А.Н. Веселовский. – Л. : Худож. литература, 1940. – С. 73–79. 4. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35. 5. Калашник В.С. Особливості слововживання в поетичній мові : [Навчальний посібник] / В.С. Калашник. – Харків : ХДУ, 1985. 6. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовної картини світу / М.П. Кочерган // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 12–22. 7. Лисиченко Л.А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л.А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2009. 8. Лисиченко Л.А. Рівні мовної картини світу і їхня взаємодія / Л.А. Лисиченко // Збірник Харківського іст.-філол. тов-ва : Нова серія. – Харків, 1998. – Т. 6. – С. 129–144. 9. Малєн-

ко **О.О.** Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості / О.О. Маленко. – Харків : ХІФТ, 2010. 10. **Мойсієнко А.К.** Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша / А.К. Мойсієнко. – К. : Сталь, 2006. 11. **Потебня А.А.** Из записок по теории словесности / А.А. Потебня. – Харьков, 1905. 12. **Потебня А.А.** Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. 13. **Потебня А.А.** Мысль и язык / А.А. Потебня. – М. : Правда, 1989. – С. 17–200. 14. **Словник української мови** : [в 11 т.]. – К. : Наукова думка, 1978. 15. **Степанов Ю.С.** Протей. Очерки хаотической эволюции / Ю.С. Степанов. – М. : Языки славянской культуры, 2006. 16. **Степанов Ю.С.** Константы. Словарь русской культуры : Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. 17. **Чабаненко В.А.** Стилістика експресивних засобів української мови / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002.